

Protestant Theological University

Review of: Volker Leppin en Stefan Michels (red.), Reformation als Transformation? Interdisziplinäre Zugänge zum Transformationsparadigma als historiographischer Beschreibungskategorie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2022 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 126)

Moehn, W.H.T.

Published in:
Theologia Reformata

Published: 01/12/2023

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Moehn, W. H. T. (2023). Review of: Volker Leppin en Stefan Michels (red.), Reformation als Transformation? Interdisziplinäre Zugänge zum Transformationsparadigma als historiographischer Beschreibungskategorie. Tübingen: Mohr Siebeck, 2022 (Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 126). *Theologia Reformata*, 66(4), 406-408.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons). You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal.

This publication might have been made available through the PThU Research Portal under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the PThU website: <https://www.pthu.nl/over-ptthu/bibliotheek-ptthu/diensten/article-25fa-taverne-amendement-end-user-agreement.pdf>

Takedown policy

If you believe that this document breaches copyright, please contact us providing details, and we will investigate your claim and remove access to the work if necessary: bibliotheek@pthu.nl.

afgevraagd of het in deze vorm thuishoort in een studie over vroegmoderne vernieuwing van het spirituele levensritme. Bij een onderzoek naar de dienst van de gebeden voert het te ver om de gehele middeleeuwse miscanon en de volledige liturgie van een zondagmorgendienst in Genève te behandelen. In de beschrijving van de Nederlandse gereformeerde traditie vraagt Van der Knijff aandacht voor de handleiding voor de dagelijkse huisgodsdienst van de hand van de Amersfoortse predikant Arnoldus Oortcampius. Gedetailleerd zette hij uiteen hoe de hele dag op het ritme van de gebedsuren moet worden ingericht.

De auteurs hebben er goed aan gedaan om aan het einde van hun studie bijna zestig pagina's vertaalde bronteksten op te nemen. Na een korte tekst waarin Zwingli aan de kloosterlingen van Rütli advies geeft over de hervorming van de gebedstijden, krijgen vervolgens Bullinger en Viret uitgebreid het woord. Het betreft teksten die tot nu toe niet in het Nederlands beschikbaar waren. Viret heeft in 1548 een geschrift geschreven over het Onze Vader. Dit geschrift eindigde met een hoofdstuk over de canonieke uren. Viret gaf er de voorkeur aan om zijn theologische betogen in dialoogvorm weer te geven. Simon en Zacharie laat hij een kritisch gesprek voeren over de canonieke uren. De Franse tekst is vertaald in prettig leesbaar Nederlands. Bij de annotatie veroorloof ik me een kritische opmerking. Regelmatig verwijst Viret naar kerkvaders en de bezorgers van de tekst hebben geprobeerd de bronnen te achterhalen. Zacharie verwijst echter op enig moment naar Chrysostomus, *Ad populum Antiochenum*, Hom. 59 (262 en noot 50). Het klopt dat deze preken serie later (gedeeltelijk) is opgenomen in de grote editie van Migne. Nu wordt volstaan met de opmerking dat niet duidelijk is waar Viret precies naar verwijst, omdat de preek niet in Migne te vinden is. Waarom echter niet gezocht in een

uitgave die Viret in handen heeft gehad? Vandaag de dag is dat een eenvoudige exercitie: <https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=ucm.5316530885&view=1up&seq=395>. Ad populum Antiochenum Homilia LIX: De beneficio, quod nobis indigentibus exhibetur. Et de vita monachorum.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat deze waardevolle studie te veel fouten en soms onnodige herhalingen bevat. Niettemin is het een bemoedigend boek, om het gebed vol te houden tot de dag aanbreekt waarop geen nacht meer zal volgen.

W.H.Th. Moehn

Volker Leppin en Stefan Michels (red.), *Reformation als Transformation? Interdisziplinäre Zugänge zum Transformationsparadigma als historiographischer Beschreibungskategorie* [Spätmittelalter, Humanismus, Reformation 126] (Tübingen: Mohr Siebeck, 2022) viii + 285 p., € 104,00 (ISBN 9783161612763).

In deze bundel worden de lezingen gepresenteerd die uitgesproken zijn tijdens het congres 'Reformanda sive transformanda. Transformationen als Deutungsmodell der Reformation', dat van 22 tot 14 februari 2019 in Tübingen heeft plaatsgevonden. De artikelen van theoretische aard in het eerste deel worden gepresenteerd onder de titel 'Perspektiven', terwijl 'Konkretionen' de overkoepelende titel is voor de bijdragen waarin transformatie geïllustreerd wordt aan de hand van verschillende thema's. Centraal staat de vraag hoe de Reformatie in de 16de eeuw geduid kan worden en hoe deze belangrijke periode in de geschiedenis verbonden is met de tijd die daaraan voorafgaat. Het gaat niet om de vraag hoe nieuw de Reformatie geweest is, maar *hoe* de Reformatie iets nieuws gebracht heeft. Uiteraard is

daarmee ook de vraag verbonden hoe radicaal de Reformatie geweest is en in welke mate er breuken aangewezen kunnen worden. Het begrip transformatie beschrijft een 'Modus der Veränderung', aldus de redacteurs (2). Volker Leppin, jarenlang hoogleraar kerkgeschiedenis in Tübingen en sinds 2021 verbonden aan Yale Divinity School, geeft de voorkeur aan het woord transformatie, omdat aan re-formatie per definitie de-formatie voorafgaat. 'Der Begriff als solcher impliziert so negative Dekadenzvorstellungen hinsichtlich des Mittelalters und scheint allein schon deswegen weniger geeignet zu einer adäquaten deskriptiv-analytischen Erfassung des Geschehens' (51).

In een boeiende bijdrage laat Wolf-Friedrich Schäufele zien hoe de gehele geschiedenis van het christendom gezien kan worden als transformatiegeschiedenis. Een ingrijpende transformatie was de overgang van het christendom naar staatsgodsdienst onder keizer Constantijn. Binnen een periode van honderd jaar hebben zich zeer ingrijpende veranderingen voorgedaan. In de 16de eeuw vindt de transformatie plaats van sacramentele heilsbemiddeling naar de 'geistgewirkten Gottunmittelbarkeit der Gläubigen' (67). Wanneer de geschiedenis van het christendom gezien wordt als transformatiegeschiedenis kan de bestudering van de geschiedenis van de kerk een bijdrage leveren aan de bezinning op de vraag hoe het christelijk geloof zich verhoudt tot de cultuur en samenleving, waarin het geloof beleden wordt.

Hoe heeft transformatie concreet gestalte gekregen? Aan de hand van de Reformatie van Straatsburg laat Matthieu Arnold zien hoe het onderwijs van de jongeren enerzijds aansloot bij de middeleeuwse catechismi door eveneens de geloofsbelijdenis, het Onze Vader en de Tien Geboden een plaats te geven in het onderwijs. Anderzijds werden de zeven hoofdzonden verwijderd uit het

onderwijs en van de zeven sacramenten bleven alleen die van doop en avondmaal over. In de eerste catechismus die in Straatsburg verschijnt na de overgang tot de Reformatie, beschrijft Capito het geloof als een hartelijk vertrouwen op Gods belofte, door Jezus Christus.

Uitermate boeiend is het artikel van Anna Pawlak, hoogleraar kunstgeschiedenis in Tübingen, over de kindermoord te Bethlehem in de Nederlandse kunst van de vroegmoderne tijd. Ten tijde van de opstand identificeerden de bewoners van de Nederlanden zich met de Israëlieten en werd de Spaanse koning vergeleken met een wrede vorst uit het Oude Testament. Aan de hand van het schilderij dat Pieter Bruegel de oudere omstreeks 1566 vervaardigde over de kindermoord, laat zij zien hoe de schilder het bijbelse drama geheel getransformeerd heeft naar zijn eigen tijd. Niet alleen door de gebeurtenis te ensceneren in een winters dorp in de Nederlanden, maar vooral ook door de aanvoerder van de soldaten onmiskenbare gelijkenis te laten vertonen met de hertog van Alva. Hij wordt het toonbeeld van wreedheid en tirannie. 'Innerhalb der Kompositionen erscheint Alba real wie metaphorisch als spanischer Herodes oder zumindest der Vollstrecker seines Befehls' (162). Een geheel ander beeld roept een schilderij over hetzelfde thema van de hand van Cornelis Cornelisz. van Haarlem op. Centraal in beeld is de gruwelijke moordpartij, maar terzijde hebben enkele vrouwen de strijd aangeboden met de soldaten en krabt een van hen letterlijk de ogen uit. Op deze wijze heeft de schilder de heldenmoed van Kenau Simonsdochter Hasselaer willen eren. Het is jammer dat de uitgever van dit zeer verzorgde boek de afbeeldingen van deze schilderijen niet in kleur, maar als zwart-witafbeeldingen heeft opgenomen.

Volledigheidshalve noem ik hier ook de titels van andere 'Konkretionen'. Inken

Schmidt-Voges schrijft over de transformatie van huwelijk, huishouden en familie van de 15de tot de 17de eeuw. Luthers exegetische van Genesis 4:21-22 komt aan bod. Waardevol is ook de bijdrage van Friedrich Vollhardt over de visies op het hiernamaals in de literatuur van de late Middeleeuwen en de tijd van de Reformatie. Een inspirerende bundel met belangrijke impulsen voor de doordenking van het vak kerkgeschiedenis.

W.H.Th. Moehn

Guillaume Farel, *Letres certaines* (1535), *Recueil et conclusion* (1535), *Confession de la foy* (1537): *Farel réformateur de Genève* (*Œuvres imprimées ou restées manuscrites*, dl. III), Olivier Labarthe (red.) [Travaux d'Humanisme et Renaissance 640] (Genève: Droz, 2023) 328 p., € 65,40 (ISBN 9782600064293).

Het is verheugend dat inmiddels deel 3 verschenen is in de kritische editie van Guillaume Farel's gedrukte geschriften. Bij de bespreking van deel 2 sprak ik mijn zorg uit dat de uiterst precieze bezorging van de interpunctie het project mogelijk te veel zou vertragen. Die zorg is weggenomen nu de uitgever teruggekomen zijn op hun besluit om zowel de oorspronkelijke als de moderne interpunctie in een document te verwerken. Wie toch geïnteresseerd is in de originele interpunctie, kan vandaag de dag de teksten eenvoudig digitaal raadplegen.

Op een voorbeeldige wijze heeft Olivier Labarthe een drietal geschriften uit de beginperiode van de Geneefse reformatie uitgegeven. Het betreft de uitgave van twee gedrukte boeken en een manuscript waarin Farel verslag doet van het 'Dispute de Rive'. De annotatie getuigt van grote deskundigheid. Bijna een halve eeuw geleden promoveerde hij in 1967 op een vergelijkend onderzoek naar

Calvijns eerste Catechismus en de 'Confession de la foy' van 1537.

De ondertitel 'Farel, reformator van Genève' springt in het oog. Wanneer het over Genève gaat wordt daarmee doorgaans terstond de naam van Calvijn geassocieerd. In één zin wordt de naam van Farel genoemd, omdat de stad onder zijn leiding op 21 mei 1536 voor de Reformatie heeft gekozen, om vervolgens alle nadruk te leggen op hetgeen de jongere tijdgenoot Calvijn voor Genève betekend heeft. Stuk voor stuk getuigen deze drie teksten van de enorme inzet en ijver van Farel om de stad in te winnen voor de Reformatie.

De *Letres certaines* bieden een inkijkje in spannende jaren 1533 en 1534. De Kleine Raad en de Raad van tweehonderd zien zich genoodzaakt om zowel een goede relatie te onderhouden met vertegenwoordigers van de katholieke kerk, die nog volop gezag hebben, als met de Heren van Bern en de aanhangers van het nieuwe geloof. In de periode van 27 januari tot 13 juni 1534 wordt een dispuut gehouden, waar vooral de dominicaan Guy Furbiti en Farel het woord voeren. Furbiti wil op de traditionele manier argumenteren, terwijl Farel en zijn collega's onderstrepen dat alleen op basis van de Bijbel geargumenteed mag worden. De *Letres certaines* zijn voor de eerste keer uitgegeven.

Het *Dispute de Rive* heeft van 30 mei tot 24 juni 1535 plaatsgevonden. Voor de Reformatie heeft dit dispuut grote betekenis gehad, omdat De Raad van tweehonderd enkele maanden later de gereformeerde eredienst officieel erkend heeft. Het officiële verslag waarvoor de overheid zelf zorg zou moeten dragen, is er nooit gekomen. Vervolgens heeft Farel zelf een verslag gemaakt en aan de Raad overhandigd en de zaak van de Reformatie in een stroomversnelling gebracht. In 1885 heeft Théophile Dufour de tekst van het manuscript reeds uitgegeven. De tekst is met een sobere annotatie ook te vinden in